

τούς ραψωδούς - ποιητές δηλ. πού ἀποτελοῦσαν σύγχρονα καὶ ἰδρυτὲς τελετῶν. Ὅμως οἱ τελετὲς αὐτὲς, συμπεραίνει ἡ συγγραφέας, δὲν συνιστοῦσαν ἀπὸ μόνες τους τὸν Ὀρφισμό. Ὁ Ὀρφισμός, δίχως ἴσως συγκεκριμένη θεότητα, περιελάμβανε ποικίλες θρησκευτικὲς τελετὲς, ποιήματα, μυστήρια καὶ τὸ μόνο πού δικαιολογοῦσε τὴ χρήση τοῦ ὀνόματος τοῦ Ὀρφέα σ' αὐτὲς ἦταν μία ἐνότητα ἀντίληψης καὶ μία οὐσιαστικὴ σχέση ἀνάμεσα στοὺς θρύλους γιὰ τὸν Ὀρφέα καὶ τὴ φύση τῆς ὀρφικῆς θρησκείας (σελ. 72, 73).

Ἡ παρούσα μελέτη συμπληρώνεται μὲ δύο ἀκόμα κεφάλαια, ἀφιερωμένα στὸν Ὅμηρο (κεφ. III καὶ τὸν Ἡσίοδο, κεφ. IV). Σκοπὸς τους εἶναι νὰ τοποθετήσουν τὸν ἀναγνώστη μέσα στὸ ὁμηρικὸ καὶ ἡσιόδειο πλαίσιο ὥστε νὰ κατανοήσῃ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ θρησκεία διὰ μέσου τῶν δύο μεγάλων ἐκφραστῶν της. Ἔτσι στὸν ὁμηρικὸ κόσμο ὁ ἄνθρωπος ἀδύναμος ἀπέναντι στὸ πεπρωμένο καταβάλλει γενναῖες προσπάθειες νὰ τὸ ἀψηφήσῃ καὶ νὰ ἀπελευθερωθεῖ, ἐνῶ μέσα στὸν ἡσιόδειο κόσμος ὁ καθορισμὸς εἶναι σχεδὸν ἀπόλυτος. Μόνο βελτίωση τοῦ βίου εἶναι δυνατὴ χάρις στὴ δουλειά.

Μέσα στίς λιγοστὲς σελίδες τῆς μελέτης της, ἡ Κυρία Εὐαγγελία Μαραγγιανοῦ-Δερμούση κατόρθωσε νὰ ἀναπτύξῃ συνοπτικὰ καὶ περιγραφικὰ θεμελιώδεις ἀπόψεις γιὰ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ θρησκεία χωρὶς νὰ παραλείψῃ τὴν ἀναφορὰ στὴ βιβλιογραφία ἀλλὰ καὶ χωρὶς νὰ διστάσῃ νὰ ἀναπτύξῃ θέσεις καὶ ἀπόψεις προσωπικὲς. Πέρα ἀπὸ αὐτὸ ἡ μελέτη αὐτὴ εἶναι προτροπὴ γιὰ τὸν μελετητὴ τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας, καὶ μάλιστα τὸ φοιτητὴ τῆς Φιλοσοφικῆς, νὰ στραφεῖ καὶ πρὸς τὴν ἀρχαία θρησκεία μὲ τὴν ὁποία ἡ φιλοσοφία συνδέεται ποικιλότροπα.

Ἄννα ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ

Τάκη ΤΖΑΜΑΛΙΚΟΥ: *Ἑλληνισμὸς καὶ Ἀλλοτρίωση* (Ἡ Εὐρωπαϊκὴ Πρόκληση). Ἐκδόσεις Γνώση, 270 σελ., δρχ. 500.

Μία ἀπὸ τίς κεντρικὲς ἀπόπειρες αὐτοῦ τοῦ ἔργου εἶναι ἡ φιλοσοφικὴ θεμελίωση τῆς ἐννοίας *Ἑλληνισμὸς* καὶ τῶν θεμελιωδῶν χαρακτηρισμῶν πού συνθέτουν τὸ ἱστορικὸ αὐτὸ φαινόμενο.

Ἡ ἐννοια *Ἑλληνισμὸς* ἔχει γίνῃ ἓνα μεῖζον σημεῖο διαφωνιῶν (ἀλλὰ καὶ ὑπεραπλουστεύσεων), ἰδίως ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού ὁ Χριστιανισμὸς ἀνεφάνη ὡς θρησκεία καὶ οἱ Χριστιανοὶ συγγραφεῖς ἐπεχείρησαν νὰ ἀντιδιαστείλουν ὅ,τι θεωροῦσαν ὡς «Χριστιανικὸ» ἀπὸ ὅ,τι ἑβλεπαν ὡς «ἐλληνικόν».

Είναι αρκετά ενδιαφέρον ότι, μέχρι σήμερα, στην παγκόσμια βιβλιογραφία δεν υπάρχει ολοκληρωμένη προσέγγιση και απόπειρα να δοθεί μία συνολική φιλοσοφική απάντηση στο ερώτημα «τί είναι έλληνισμός;». Οί απόψεις του Α. von Harnack ήδη ελέγχονται ως υπεραπλουστευτικές. Οί εκτιμήσεις του, καθώς και όσες άλλες αναπτύχθηκαν κατά τον 20όν αιώνα στην ουσία αποτελούν ήχων μιᾶς υπεραπλούστευσης του C. von Orelli, ὅπως ἐξετέθη στο ἔργο του *Die hebräischen Synonyma der Zeit und Ewigkeit genetisch und sprachvergleichend dargestellt* (Leipzig, 1871). Κατ' αὐτόν, «Ἑλληνισμός» δὲν εἶναι παρὰ μία ἔμμνη προσήλωση καὶ ἔρευνα σὲ θέματα Χώρου καὶ Φύσης, σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸ «ἐβραϊκό», στο ὁποῖο ἡ κύρια μέριμνα ἀφορᾷ στὸν Χρόνο καὶ τὴν Ἱστορία.

Ὁ συγγραφέας ἐδῶ ἀποδεικνύει ὅτι τὸ φαινόμενο «Ἑλληνισμός» εἶναι πολὺ πιὸ σύνθετο. Ὁχι μόνο διότι ὁ Χρόνος καὶ ἡ Ἱστορία αποτελοῦν κατ' ἐξοχὴν ἑλληνικὲς ἐνασχολήσεις (ὁ Ἡσίοδος ἐκφράσθηκε κυρίως μὲ κατηγορίες χρονικῆς διαδοχῆς, καὶ ὁ πατέρας τῆς ἱστορίας ἦταν ὁ Ἑλληνας Ἡρόδοτος — καὶ Ἑλληνας ἦταν καὶ ὁ Θουκυδίδης), ἀλλὰ κυρίως διότι τὸ φαινόμενο «Ἑλληνισμός» εἶναι πολὺ πιὸ σύνθετο γιὰ νὰ χωρέσει στὶς υπεραπλουστεύσεις τοῦ von Orelli καὶ τοῦ Harnack.

Μία ἀπὸ τὶς συμβολὲς τοῦ βιβλίου εἶναι ἡ ἀπόπειρα νὰ σκιαγραφηθεῖ τὸ φαινόμενο «ἑλληνισμός» ὡς φαινόμενο πολυδιάστατο καὶ δυναμικό.

Πρόκειται συνεπῶς γιὰ μία φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας, στὸν βαθμὸ πὺν ὁ ἑλληνισμός, ὡς φαινόμενο, προέκυψε ἀπὸ ἱστορικὰ δρώμενα πρωτοφανοῦς μορφῆς καὶ περιεχομένου. Εἶναι ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὸ ὅτι τὸ φαινόμενο συντίθεται σὲ ἓνα φιλοσοφικὸ *corpus* μὲ βάση ὃχι μόνο τὰ κείμενα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ καὶ τὶς συντρέχουσες ἱστορικὲς ἐνέργειες — πέραν τῶν πολιτιστικῶν ἐνεργημάτων. Ἡ κατεύθυνση σύνθεσης τοῦ ἔργου τίθεται ἀπὸ τὸν συγγραφέα μὲ σαφήνεια ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχή: Ὁ ἑλληνισμός δὲν εἶναι «ιδέα». Δὲν ὑπῆρξε καμμία προηγούμενη «ιδέα τοῦ ἑλληνισμοῦ» ἢ ὁποία ἀκολουθήθηκε ἀπὸ κάποιαν πραγμάτωσή του. Δὲν ὑπῆρξε καμμία *a priori* φιλοσοφική, ἢ ὅπωςδήποτε θεωρητική, θεμελίωση τοῦ φαινομένου. «Ἑλληνισμός εἶναι τὸ γεγονὸς τῆς ἱστορικῆς καὶ πνευματικῆς ὑπαρξῆς τῶν Ἑλλήνων κατὰ ἓνα τρόπο ὁρισμένο ἐν χώρῳ καὶ ἐν χρόνῳ» (σελ. 22). Ὁ ἑλληνισμός δὲν προὑπῆρξε ὡς ἰδέα, διότι δὲν εἶναι ἰδέα. Εἶναι τρόπος ὑπαρξῆς. Εἶναι ἡ πράξη πὺν ἐξαϋλῶνεται, ὃχι ἡ ἰδέα πὺν πραγματώνεται. Ἡ ἀπόπειρα νὰ ἀποδοθεῖ μία θεωρητικὴ περιγραφὴ τοῦ φαινομένου «ἑλληνισμός» εἶναι δυνατὴ μόνο *a posteriori*, ὡς φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας καὶ φιλοσοφία τοῦ πνεύματος.

Παράλληλα ἐπιχειρεῖται μία φιλοσοφικὴ ἀνάλυση τῆς Ἀλλοτρίωσης, ἀρχίζοντας ὃχι ἀπὸ τὸν Marx, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν Ἀλλοτρίωση τοῦ Πνεύματος κατὰ Hegel. Τὸ σύγχρονο φαινόμενο τῆς ἀλλοτρίωσης περιέχει ἐπαληθεύ-

σεις τῶν μαρξιστικῶν νεανικῶν ἀναλύσεων, ἀλλὰ περιέχει καὶ στοιχεῖα ποὺ θεωρητικῶς ἀναλύθηκαν πρὸ τοῦ Marx (Hegel) ἀλλὰ καὶ μετὰ ἀπ' αὐτόν (Freud). Ὁ συγγραφέας ὅμως προχωρεῖ πέρα ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἀνάλυση: Ἡ ἔννοια τῆς ἐγγελιανῆς ἀλλοτρίωσης κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα ἐσχετίζετο στενὰ μὲ τὶς συνθήκες τοῦ Πρωσικοῦ Κράτους καὶ τὸν ἐγγελιανὸ ἰδεαλισμό, ὁ ὁποῖος ἀναπτύχθηκε σὲ στενὴ συνάφεια μὲ τὴν ὑπαρξὴ αὐτοῦ τοῦ κράτους, τὸ ὁποῖο διεκδίκησε τὸν φιλοσοφικὸ μανδύα τοῦ Ἀπολύτου. Ἀντίθετα, ἡ ἀλλοτρίωση τοῦ 19ου αἰῶνα εἶχε ἓνα ἐντελῶς διαφορετικὸ ἱστορικὸ πλαίσιο. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν συγκεκριμένη ἱστορικὴ περίοδο, οἱ ἀναλύσεις τῶν Νεανικῶν Χειρογράφων τοῦ Marx διατηροῦν ἀκέραιη τὴν ἐπιστημονικὴ καὶ φιλοσοφικὴ τους ἀξία, ἐμπλουτισμένη μὲ ἐκείνη τὴν βαθύτερη εὐγένεια ποὺ χαρακτηρίζει τὰ συγκεκριμένα αὐτὰ ἔργα. Τέλος, ἡ ἀλλοτρίωση κατὰ Freud ἀντανακλᾷ τὴν κρίση στὴν συνείδηση τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τὰ ἐρείπια τοῦ Παγκοσμίου Πολέμου. Ἀπὸ τὸν ἄκρατο ἰδεαλισμὸ καὶ τὸν διαλεκτικὸ ὕλισμό, τὸ φαινόμενο ἔχει ἤδη τοποθετηθεῖ καὶ ἀναλυθεῖ ὡς ψυχολογικὸ — ἐκφράζοντας καὶ πάλι τὰ μείζονα προβλήματα μιᾶς συγκεκριμένης ἐποχῆς.

Εἶναι ἤδη φανερό ὅτι ἡ ἐποχὴ μας χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἱστορικὲς συνιστώσες πολὺ διαφορετικὲς ἀπὸ ἐκεῖνες τῶν δύο προηγούμενων αἰώνων καὶ ἀπὸ τὶς πρῶτες δεκαετίες αὐτοῦ τοῦ αἰῶνα. Συνεπῶς δὲν εἶναι ἀπροσδόκητο ὅτι καὶ ἡ ἔννοια τῆς ἀλλοτρίωσης καθορίζεται (θὰ πρέπει νὰ καθορίζεται) ἀπὸ διαφορετικὲς ἱστορικὲς καὶ φιλοσοφικὲς παραμέτρους. Αὐτὸ εἶναι ἀκριβῶς ὅ,τι συνιστᾷ μία μείζονα ἀπόπειρα τοῦ συγγραφέα, στὸ περὶ Ἀλλοτρίωσης κεφάλαιο τοῦ βιβλίου του. Ἐπιχειρεῖ μίαν ἐκ βαθέων ἀνάλυση τῶν θεωρητικῶν καὶ πρακτικῶν ἐκφάνσεων τοῦ ἱστορικοῦ παρόντος, γιὰ νὰ καταλήξει σὲ μία ἀπόδοση τῶν φιλοσοφικῶν καὶ ἱστορικῶν παραμέτρων, οἱ ὁποῖες συνθέτουν τὸ φαινόμενο τῆς ἀλλοτρίωσης σήμερα.

Καὶ μόνο μὲ βάση τὸ θεωρητικὸ ὑπόβαθρο τὸ ὁποῖο δημιουργεῖ ὁ συγγραφέας μὲ τὶς περὶ Ἑλληνισμοῦ καὶ Ἀλλοτρίωσης ἀναλύσεις του, προχωρεῖ στὸ Κεφάλαιο ὅπου ἀναλύει τὴν ἔννοια τῆς «Ἀλλοτρίωσης τοῦ Ἑλληνισμοῦ». Ἐξ ὅσων γνωρίζουμε, μία τέτοια θεωρητικὴ ἀνάλυση παρουσιάζεται στὴν βιβλιογραφία γιὰ πρώτη φορά. Καὶ ὄντως, ἡ ἔννοια τῆς «Ἀλλοτρίωσης τοῦ Ἑλληνισμοῦ», καὶ ἡ ἀνάλυσή της, ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς μία συμβολὴ αὐτοῦ τοῦ βιβλίου. Πρόκειται γιὰ ὀξεῖες φιλοσοφικὲς ἀναλύσεις, οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται στὸ ἱστορικὸ παρὸν — μὲ συνεχεῖς πάντως ἀναφορὲς σὲ ἓνα παρελθὸν πολλῶν αἰώνων, γιὰ νὰ ἀντληθοῦν ἐκεῖνα τὰ θεωρητικὰ συμπεράσματα ποὺ θὰ συμβάλουν σὲ μίαν ἐντελέστερη κατανόηση καὶ ἓνα πληρέστερο φωτισμὸ τοῦ ἱστορικοῦ παρόντος.

Πόσο ἐλληνικὴ εἶναι ἡ Ἑλλάδα σήμερα; Πόσο ἐλληνικὴ εἶναι ἡ

Ευρώπη σήμερα — πόσος έλληνισμός υπάρχει σήμερα στον κόσμο; Τί ακριβώς σημαίνει αυθεντικό «έλληνικό» στοιχείο — πού και πώς αυτό είναι παρόν (ή απόν) στο σημερινό κοινωνικό τοπίο και στο σημερινό ιστορικό γίγνεσθαι;

Αυτά ακριβώς τα έρωτήματα είναι που δίνουν στο βιβλίο έναν χαρακτήρα οίκουμενικού ενδιαφέροντος και αυτός είναι ο λόγος, για τον όποιον οί αναλύσεις του παρουσιάζουν ευρύτερο ενδιαφέρον. Κυρίως για τον αναγνώστη που ενδιαφέρεται για την μοίρα της φιλοσοφίας όχι μόνο στα σύγχρονα καθηγητικά γραφεία, αλλά για την μοίρα της αυθεντικής φιλοσοφίας στον κόσμο.

Γ. ΓΚΡΙΝΙΑΤΣΟΣ

Τάκη ΤΖΑΜΑΛΙΚΟΥ: *Έχει Μέλλον ή Δημοκρατία*; Πρόλογος Παναγιώτη Κανελλόπουλου, έκδ. Ίωνία, 425 σελ., δρχ. 1.000.

Ένα έργο από έναν μη-Μαρξιστή συγγραφέα είχε μία ύποδοχή πού, τó λιγότερο, μπορεί να χαρακτηριστεί ως περίεργη. Η έγκυρη (άλλα και συντηρητική) έφημερίδα «Καθημερινή» αφιέρωσε μισή σελίδα για να διερωτηθεί αν αυτό τó βιβλίο συμβάλλει σε μία «μεταρρύθμιση ή άρνηση της Δημοκρατίας» — αυτός ήταν και ο τίτλος του άρθρου της (και ο συγγραφέας ήταν τακτικός συνεργάτης της ίδιας έφημερίδας τήν ίδια έποχή!). Ταυτόχρονα, τó έγκυρο μαρξιστικό περιοδικό *ΑΝΤΙ* σημείωνε: «Θεωρούμε τó βιβλίο αυτό σημαντικό θήμα στην ανανέωση της άστικής πολιτικής σκέψης πού με τέτοια έργα αρχίζει πλέον να διεκδικεί αποφασιστικά και στην Ελλάδα τήν πρωτοπορεία από τά αποστεωμένα μαρξίζοντα σχήματα».

Δύο διαμετρικά αντίθετες κριτικές, από δύο κατευθύνσεις έξ ίσου άπροσδόκητες. Άπροσδόκητες όμως πράγματι;

Ο συγγραφέας, συγκεντρώνοντας στο πρόσωπό του δύο διαφορετικά backgrounds (*M.Sc.*, *B. Phil.*, *Ph.D.*), έπιχειρεί να καταδείξει τά άδιέξοδα της σύγχρονης δημοκρατίας. Πρόκειται για έργο πολιτικής φιλοσοφίας, τó όποιο δέν στέκεται μόνο στην φαλκίδευση πού ύφίστανται οί θεωρητικές ένατενίσεις στην πρακτική έφαρμογή τους. Άν έπρόκειτο γι' αυτό, τó έργο δέν θα είχε ιδιαίτερη άξία. Διότι ποιές ιδέες δέν φαλκιδεύονται όταν έπιχειρείται ή έφαρμογή τους στην πράξη; Μία διαπίστωση κάτι περισσό-τερο από κοινότοπη.

Έκείνο πού κυρίως αναλύει ο συγγραφέας (και άποτελεί ένα από τά κεντρικά στοιχεία του στοχασμού του) είναι τούτο: θεωρητικές παραδο-

